

ЛЕКСИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОСЛАВНОГО ДИСКУРСУ XX СТОРІЧЧЯ

У статті розглядаються теоретичні набутки вітчизняних та зарубіжних лінгвістів з проблематики дослідження православного дискурсу, аналізуються процеси термінологізації і детермінологізації релігійної лексики, надається характеристика процесам омонімії, синонімії, полісемії, антонімії, паронімії, неологізації, деатеїзації та реактивізації релігійних термінів.

Ключові слова: православний дискурс, релігійна термінологія.

Постановка проблеми. Церковно-релігійний дискурс після революції 1917 р. до кінця 80-х років XX століття не був доступний для лінгвістичного вивчення. В останні два десятиліття дослідження церковно-релігійного дискурсу інтенсивно розвиваються, про що свідчить низка спеціальних праць, присвячених вивченню релігійно-проповідницького стилю в рамках теорії функціональної граматики (Л.П. Крисін, О.М. Крилова, О.О. Прохватилова, С.О. Гостеева, І.М. Гольдберг), опису жанрів проповіді, молитви, сповіді, послання, житія, акафіста (М.І. Толстой, С.М. Толста, О.А. Прохватилова, А.А. Припадчев, І.Ю. Ярмунська, Н.Л. Мухелішвілі, Н.М. Розанова, Ф.Б. Людоговській, В.А. Мішланов, Н.В. Орлова, М. Войтак, Є.В. Пліс, Т.Г. Рабенко, Г.Д. Удалих, Г.О. Савін), аналізу релігійної лексики (Н.Д. Арутюнова, Р.І. Горюшина, Є.В. Захарова, Т.О. Іванова, І.А. Корольова, Р.І. Левицький), релігійних концептів (Н.В. Дорофеева, Н.О. Д'ячкова, Л.І. Зубкова, В.О. Степаненко, Г.В. Токарев тощо), описанню релігійного дискурсу (В.І. Карасик, Є.В. Бобирева, С.С. Сергеева, І.В. Бугаєва) тощо.

Актуальність цього дослідження обумовлена необхідністю надання узагальненого опису лексичного фонду православного дискурсу XX сторіччя, використовуючи багатоаспектний підхід до дослідження мови віруючих православної конфесії, який полягає в інтегруванні лінгвістичних, психологічних, філософських, релігієзнавчих та соціальних набутків.

Об'єктом дослідження у статті виступає православний дискурс XX сторіччя. **Предметом** дослідження є лексичні та семантичні характеристики православного дискурсу XX сторіччя. **Метою** цієї статті є розгляд основних особливостей лексичного фонду православного дискурсу XX сторіччя. Дана мета визначила наступне коло **завдань** дослідження:

1. розглянути відношення релігійної лексики та богословської термінології у межах православного дискурсу;
2. проаналізувати процеси термінологізації і детермінологізації релігійної лексики;
3. охарактеризувати процеси омонімії, синонімії, полісемії, антонімії, паронімії, неологізації, деатеїзації та реактивізації релігійних термінів.

Чіткі межі лексики православного дискурсу визначити досить складно, але її основу становить загальноживана лексика, а ядро - термінологічна. Термінологічна релігійна лексика, яку в науковій літературі іноді називають еклезіонімами [1] або релігійонімами [2; 3; 4], представлена різними тематичними групами. Богословська термінологія і релігійна лексика консубстантивні. До *богословської термінології* відносять терміни, якими оперує теологія як наука, а *релігійна лексика* містить у собі крім богословських термінів, повсякденну релігійну лексику нетермінологічного характеру, представлену церковнослов'янськими, історизмами, архаїзмами: *спасіння, пустельник, прикладатися, подвизатися, вразумлятися, гріх, безмовник, бдіння, срьєш тощо*. На сьогодні, як відмічає І.В. Бугаєва, спостерігаються два протилежні процеси, а саме - *термінологізація і детермінологізація релігійної лексики* [5: 162]. Перший - це перехід узуальних одиниць в термінологічні. Наприклад, термін *«кафедра»* був запозичений у значенні «єпископський престол» з середньогрецької мови у другій половині XVII в., де *кафедра* - «престол єпископа», «піднесення в церкві, звідки читається проповідь» («піднесення для оратора», «лава, сидіння» - похідне на базі *«kat(a)»* («як, згідно») і *«hedra»* (сидіння). Сучасне значення цього терміну (спеціально обладнане піднесення, з якого читаються лекції, робляться доповіді та інші виступи перед аудиторією; об'єднання викладачів навчальних дисциплін, що відносяться до якої-небудь однієї галузі науки у вищих навчальних закладах) є вторинним і в словниках відзначається лише з початку XX століття. А другий - перехід релігійних термінів у просторіччі шляхом метафоричного вживання: *сповідь злочинця, влада повинна покаятися, неофіт у політиці, обряд європейського весілля* тощо.

З припиненням гонінь на релігію, з активізацією ролі Церкви в суспільному житті значний пласт релігійної лексики з кінця XX століття поступово став активно вживатися, спочатку в обмеженій групі віруючих, а потім став проникати і в інші сфери. Це лексика, яка в словниках середини і кінця XX століття позначається як *застаріла*, історизми та архаїзми [Бугаєва]. Тут також можна виділити декілька груп, в залежності від значення в узусі та у православній сфері. По-перше, це семантично трансформовані церковнослов'янськими, які в даний час вживаються зі зміненим значенням. По-друге - це лексика, яка до недавнього часу була відмічена у словниках як історизми або зовсім не входила до складу словника. Наприклад: *апсида, антимінс, паперть, ризниця, слей* тощо. Третя група - це та лексика, яка відноситься до застарілої. До цієї групи відносяться: *китор (титар, церковний староста — повірений парафіян, який мав піклуватися про церковне майно і виконувати низку інших функцій при церкві), ост (схід), білець (особа, яка перебувала в монастирі на послушенстві, очікуючи постригу)* тощо.

Наступна проблема - це проблема *лексичного значення релігійних термінів*. Деякі слова за кілька століть змінили своє споконвічне значення, що пояснюється різними лексичними процесами. І.В. Бугаєва відмічає, що особливо дискусійним є питання про *конотативний (фоновий, прагматичний) компонент* [5: 169]. Так, у релігійному контексті лексема *«прелесть»* розуміється у значенні «духовна омана», відповідно до православного віровченням, це духовна хвороба людини, що супроводжується вищої і дуже тонкої формою лестошів самому собі, самообманом, мрійливістю, гординею, думкою про свою гідність і досконалість. Серед сучасних книжкових значень цього слова можна виділити такі варіанти, як 1) мана, спокуса; 2) принада, принадність 3) краса, розкіш, фізична

врода. Таким чином, у новому контексті, в іншій комунікативній ситуації або дискурсі слово набуває або нового значення, або іншої оцінки.

Аналіз письмових та усних православних проповідей дозволяє виділити велику кількість лексем, які активно вживаються в мові, але мають інше значення, відмінне від нормативного, зафіксованого у глумачних словниках, тобто спостерігається розвиток *полісемії*. Наприклад, лексема «*вичитка*» замість звичного значення «вичитка тексту, редагування», у православному середовищі має також значення «екзорцизму - вигнанні бісів за допомогою спеціальних молитов». Лексема «*глас*» - це багатозначний термін у православній літургійній музиці, у інших значеннях 1) звук, звучання; мелодія, наспів; 2) ладовий звукоряд, який ще іменують «іхос»; 3) назва українського супутникового телевізійного православного каналу. Лексема «*розпис*», окрім значень – 1) «документ, що встановлює для даного підприємства, установи, організації структуру, штат і посадові оклади працівників» (напр. «штатний розпис») та 2) «список, письмовий перелік» має значення – «нанесення сюжетних зображень й орнаментів» (напр. «розпис храму»). Лексема «бдіння» - як загальноживане слово означає «стан неспання», «напруженої уваги», а як релігійний термін у виразі «всенічне бдіння» вживається у значенні «богослужіння, яке проводиться ввечері напередодні особливо шанованих святкових днів».

При аналізі *синонімії* у православному середовищі звертає на себе увагу той факт, що поряд з синонімами, загальноживаними у національній мові, виділяються ще дві групи: 1) лексичні одиниці, одна з яких належить літературній мові, а інша – сфері релігійної комунікації: *лінь - лінність, масло - елей, їдальня - трапезна, одяг - одіяння, повар - трапезник, тиждень - седмиця, надія - уповання, одяг- риза, пастирь - пастух, обитель - житло, плащаниця - ковдра* тощо; 2) лексичні одиниці, які обидві належать релігійній сфері і не відображені в сучасних словниках: елеосвячення – соборування, обідня - літургія, агапа – трапеза, вичитка – екзорцизм, причащення – євхаристія, сповідь – каяття, Великдень - Пасха *тощо*.

Говорячи про особливості вживання *антонімічної лексики* в релігійній мовній картині світу, перш за все, звертає на себе увагу розбіжність християнських опозицій і світських. Наприклад, протиставлення *гордість - смиренність* функціонує і в церковному середовищі, і у світському, але істотно розрізняється оцінка цих слів [5: 183]. В уявленнях сучасної людини *гордість* - це почуття власної гідності, самоповаги, а *смирення* - це відсутність гордості, готовність підкорятися чужій волі. З християнської точки зору світська *гордість* є гріховним станом, а *смиренність*, навпаки, чеснотою, до якої треба прагнути. Наприклад, святі отці кажуть: «*Грішників спокушають біси, гордий сам для себе біс*», або Псалмоспівець промовляє: «*Споглянь на смирення моє та на труд мій і прости всі гріхи мої*» (Пс. 24, 18). У релігійній свідомості деякі *антоніми* набувають специфічного значення, так, наприклад, антонімічна пара «*життя-смерть*» є комплементарними антонімами, але у християнському осмисленні смерті протиставляється воскресіння, за яким починається вічне життя.

При вивченні *омонімії* необхідно розглядати не тільки процеси в лексичній системі сучасної мови, але й історичний розвиток структури слів в їх зв'язках і співвідношеннях [5: 185]. Порівняння церковнослов'янської та української лексики показує, що в ній можна виділити кілька груп. По-перше, це церковнослов'янські слова, які повністю збігаються за значенням з українськими словами, наприклад: *церква, священик, дзвін, хрест, благо-*

честя, кладовище, просфора, свічка, митрополит тощо. По-друге, церковнослов'янські слова, що не співпадають за значенням з українськими словами, наприклад: *срітіння, юнота, шуйї, мамона, уцедрати, шатання, худий* тощо. Так, наприклад, сюди належать такі слова як «вина» (суч. - проступок і заст. - причина), «живит» (суч. - частина тіла і заст. - життя) та ін. Майже всі вірячи знають його напам'ять тропар Хресту: «*Спаси, Господи, людей Твоїх і благослови насліддя Твоє, перемогу побожному народові нашому на супротивників подай і Хрестом Твоїм охороняй нас — оселю Твою*», однак його переклад ставить зазвичай в безвихідь не тільки мирян, але і священство. Проблеми викликають слова «насліддя» (церк. – достояние) і «оселя» (церк. – жительство). Церковнослов'янський словник Г. Д'яченко пояснює «насліддя» - не тільки як спадщину (адже благословляти спадщину - це безглуздість), але ще й люди, які належать якому-небудь панові; «оселя» - це не тільки проживання, а й суспільство (тобто охороняючи Хрестом Твою земну церкву - суспільство віруючих) [6: 35]. Отже, при читанні текстів такі слова розпізнаються як незнайомі, а їх значення визначається за словником. Найбільш важкими для сприйняття виявляються слова з третьої групи, які здаються схожими в церковнослов'янською та українською мовою. До них відносяться церковнослов'янські слова, які частково або в деяких своїх значеннях збігаються з українськими словами, наприклад: «*юдоль плачу*», це вираз з 83-го псалма, вірші 6–8: «*Блаженний муж, який має заступництво своє у Тобі і в якого у серці дорога до Тебе. Ідучи долиною плачу, вони знаходять джерела води, Законодавець покриває їх благословенням. Вони перейдуть від сили в силу і являться перед Богом на Сионі*». В українській мові цей вираз вживається у значенні: «земне життя з її горем та стражданнями» («юдоль» церковнослав'янською — «долина»). Остання група - слова з протилежним значенням, наприклад, *позор – видовище, відпускати – розв'язувати, уцедрити – бути милостивим* тощо.

Як окреме явище можна виділити ще *омонімію* серед мови віруючих, що сходить до церковнослов'янської мови. Наприклад: *Агнець - Агнець Божий*. Перше слово – це середня частина просфори, що виймається на проскомидії для вчинення евхаристії, а друге - символічне ім'я Ісуса Христа, який приніс себе в жертву заради спокутування гріхів усіх людей».

Окремий інтерес у дослідників викликає явище *паронімії*, так у православному середовищі виділяються власні пари паронімів: *умалити (зменшити) – умилити (жаліти), уранити (встати рано вранці) – ураняти (нанести удар), предстояти (головувати) – представити (віддати)* [7: 7]. Наприклад, треба розрізняти такі поняття як *Московський Патріархат* (офіційне найменування Руської Православної Церкви) і *Московська Патріархія* (сукупність установ, що знаходяться у віданні Патріарха). Найбільший казус в історії через невірний переклад паронімів отримала голова Мойсея, де в скульптурі Мікеланджело вона вийшла прикрашена рогами. Вона пов'язана з неточним перекладом фрази давньогрецького тексту Старого Заповіту: «*Коли сховався Мойсей з гори Синай... що лице його стало променіти...*» (Вих. 34:29). У латинському перекладі Біблії (Вульгати), зробленому Святим Ієронімом в IV столітті, замість «*cornatus*» (лат., сіяючий) помилково вжито слово «*cornutus*» (лат., рогатий). Іншого перекладу Мікеланджело не міг знати, і відповідно статуя Мойсея, виліплена Мікеланджело, зображує патріарха рогатим.

Інша проблема у рамках релігійної лексикології – це *звуження лексичного значення ряду слів*, що відносяться до релігійної тематичної групи, це характерна риса для атеїс-

тичного періоду нашої історії. Наприклад, слово «служити» в літературній мові значить виконувати обов'язки службовця працювати в якості кого-небудь, а також виконувати військові обов'язки. У другій половині ХХ століття перше значення було замінено на лексему працювати, а слова «служба» міцно асоціювалися у свідомості людей з армією, військовою службою. У церковному ж середовищі це слово вживається тільки в одному значенні - «здійснювати богослужіння», наприклад: «Службу Божу служить священик у всіх священничих ризах, у найсвятішому місці храму - у святині, при престолі і світлі свічок». Протилежний процес, який можна спостерігати - це розширення лексичного значення і розвиток полісемії не тільки в соціальній групі віруючих, але і в загальнонародній мові під впливом релігії. Наприклад, лексема «душа», за релігійними уявленнями розуміється як «безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини» (напр. *Тіло вмирає, а душа ніколи не вмирає* (Панас Мирний, V, 1955, 95)), також ця лексема перетворюється на загальнонародний термін, означаючи 1) сукупність рис, якостей, властивих певній особі (напр. «Доброї душі дівчина, а от з пантеліку збилася та й гине» (Панас Мирний, V, 1955, 211)); 2) центральну фігуру, саме основне в чому-небудь, суть чогось (напр. «Він сидів між господарем й господарем як сам не свій... без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства» (Іван Франко, VII, 1951, 340); 3) заглибину в нижній передній частині шії (напр. «Вирядиться [Маруся] у басву червону юнку, застебнеться під саму душу, щоб нічого сінько не видно було» (Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 26)); 4) людину (найчастіше при визначенні кількості) (напр. «За комірне й харчування будемо платити йому за добу з душі.. по н'ять карбованців» (Олесь Досвітній, Вибр., 1959, 43)).

І.В. Бугаєва також виділяє динамічний процес семантичної трансформації релігійної лексики на прикладі аналізу лексеми «паломник», яка до 19 сторіччя трактувалася у значенні людини, що відвідала чи що збирається відвідати Святу Землю і вклонитися Гробу Господньому в Єрусалимі; друге значення цього слова – це книга, що описує подорожування до святих місць (наприклад, у «Паломник» ігумена Данила або журнал «Русский паломник», який у ХІХ-ХХ столітті читали по всій Росії); зараз слово «паломник» також найчастіше вживається у значенні «турист» [5: 199].

Мова сучасних православних віруючих характеризується також появою неологізмів. Найбільш частотне словоскладення, що імітує ранне за часом появи або церковнослов'янське походження деяких слів, наприклад: *післяхрестильний, запоститися, хрестоповал, духопід'ємний, святоруський* та інші. Всі ці слова з'явилися в ХХ столітті. В англійській мові релігійні неологізми найчастіше з'являються шляхом контекстуальної конверсії, наприклад, англ. *to pope* - залучити до сповідування католицької релігії.

До семантичних процесів у лексиці можна віднести також *деатеїзацію* деяких слів. «Семінарист», «поп», «монах», «монашка» й інші слова носили в радянський період глузливий відтінок. Зараз це нейтральні слова що позначають людей, які належать до тієї чи іншої церковної структури. Відбувається звільнення семантики слів від ідеологічних нашарувань. Разом з тим до іменника «поп» у Церкві і зараз не ставляться позитивно. Деякі мовознавці зводять слово «поп» до середньогрецької «*παπάς*» (священик), а у новогрецькій «*παπάς*» - це «папа римський». За цією версією, «поп» і «батько» прийшли від одного предка. Але інші мовознавці пропонують вести походження «попа» від давньоверхньонімецького *pfaff* (священик). Припуска-

ють, що в романо-германські мови це слово прийшло з латини: *paras* – «наставник». У сучасній українській мові слово «поп» оцінюється як просторічне, і у церковних кругах буде сприйматися як образа. Також, наприклад, у дореволюційній Росії словами «*архієрейська сволота*» називалися архієрейські прислужники, зараз назвати людину «сволотою» буде образливо. Протилежний процес – це *реактивізація* деяких релігійних термінів наприкінці ХХ століття. Наприклад, у Малому академічному словнику лексема «піст» - це «церковні правилами утримання від скоромної їжі, а також період такої стриманості». Таке «взуьке» тлумачення значення не відображає всю семантичну структуру зазначеної лексеми, крім того, вихолощує саме найважливішу частину значення, оскільки головне в пості зовсім не утримання від скоромної їжі. А вже у Тлумачному словнику сучасної української мови піст тлумачиться як «посилене молитовне звернення до Бога, у поєднанні з утриманням від тваринної їжі, а також від розваг та веселощів; час такої стриманості».

Висновок. Таким чином, ми бачимо, що соціальні зміни, які відбулися в суспільстві наприкінці ХХ століття, привели до певних змін у лексиці релігійного спілкування, а саме відбувається активізація «повернутої» лексики, появою слів із зміненим конотативним значенням, деатеїзації певної лексико-семантичної групи та семантичною трансформацією. У православному узусі активно використовуються різні виразні засоби, що представляють лексичну систему: полісемія, синонімія, антонімія, омонімія, паронімія. У промові сучасних священнослужителів вживання церковнослов'янізмів часто виконує функцію катехізації, коли таким непримітним стилістичним прийомом встановлюється межа між секулярним і церковним світом.

Аналізуючи семантику і те, як змінюється значення лексеми залежно від контексту, приходимо до висновку, що лексичне значення не існує ізольовано. Кожне із значень синоніміа, антоніміа, пароніміа, омоніміа, багатозначного слова реалізується в конкретній комунікативній ситуації і визначається нею, це і визначає подальшу **перспективу** наукових пошуків у дослідженні православного дискурсу саме з позицій комунікативно-прагматичного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аринина Е.П. Эклезионимы как разновидность наименований в русской ономастической системе / Е.П. Аринина // Вестник Самарского ГУ. — 2007. — № 5/2
2. Горюшина Р.И. Именования иерархов христианской Церкви / Р.И. Горюшина // Русская речь. — М., 2003. — № 1. — С. 82-86.
3. Сергеева Е.В. Лексическая экспликация концепта «религия» в русском языке / Е.В. Сергеева // Политическая лингвистика. — Выпуск (2) 22. — Екатеринбург, 2007. — С. 151-165.
4. Черняк В.Д. Агнонимы в лексиконе языковой личности как источник коммуникативных неудач / В.Д. Черняк // Русский язык сегодня / Под ред. Л.П. Крысина. — М., 2002. — С. 295-305.
5. Бугаева И. В. Язык православной сферы: современное состояние / И. В. Бугаева. — М., 2010. — 454 с.
6. Ерёмченко О.И. О некоторых причинах реактивации церковно-религиозной лексики в словарном составе современного русского языка // Материалы Международной

научной конференции «Системное и асистемное в языке и речи» / О.И. Ерёмченко. — Иркутск, 2007. — С. 31-35.

7. Седакова О.А. Церковнославяно-русские паронимы: Материалы к словарю / О.А. Седакова. — М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2005. — 432 с.

Стаття надійшла до редакції 22.09.14

М.С. Смирнова, аспирантка

Мариупольский государственный университет, Мариуполь

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОСЛАВНОГО ДИСКУРСА XX ВЕКА

В статье рассматриваются теоретические достижения отечественных и зарубежных лингвистов по проблематике исследования православного дискурса, анализируются процессы терминологизации и детерминологизации религиозной лексики, дается характеристика процессам омонимии, синонимии, полисемии, антонимии, паронимии, неологизации, деатеизации и реактивизации религиозных терминов.

Ключевые слова: православный дискурс, религиозная терминология.

LEXICAL CHARACTERISTICS OF THE XXTH CENTURY ORTHODOX DISCOURSE

The theoretical achievements of Ukrainian and foreign linguists on the problems of Orthodox discourse research are considered, the processes of terminologization, determinologization of the religious wordstock are analyzed, the processes of homonymy, synonymy, polysemy, antonymy, paronymy, neologization, deatheisation and reactivation of the religious terms are described in the article.

Keywords: orthodox discourse, religious terminology.

УДК 821.161.1.-1Козлов“19”

С. Фокина, доцент

ОНУ, Одесса

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СКАЗКИ С. КОЗЛОВА «ЁЖИК В ТУМАНЕ»

В статье исследовательский поиск направлен на осмысление интертекстуальных, ассоциативных и подтекстовых уровней сказки Сергея Козлова «Ёжик в тумане». Осмыслен феномен автореминисценции сказки. Представлена интерпретация авторских коннотаций в соответствии с контекстом всего цикла сказок о Ёжике.

Ключевые слова: интертекст, подтекст, сказка, автореминисценция, аллюзия, Ёжик в тумане.

© С. Фокина, 2014